

اهداف تربیت براساس طبقه‌بندی تلفیقی در کلام امام علی (ع)

۱. ربابه میرصمدی اشکلنی: دانشجوی دکتری، گروه علوم تربیتی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۲. بخشعلی قنبری*: گروه فلسفه- ادیان و عرفان، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۳. فهیمه انصاریان: گروه تربیت و مشاوره، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: Bak.Qanbary@iauctb.ac.ir

چکیده

تربیت در اندیشه اسلامی فرایندی هدفمند برای شکوفاسازی همه ابعاد وجودی انسان و هدایت او به سوی کمال فردی و اجتماعی است. در میان منابع اسلامی، کلام امام علی (ع) به دلیل جامعیت و عمق معرفتی خود، یکی از مهم‌ترین منابع برای تبیین اهداف تربیت به شمار می‌آید. هدف این پژوهش، تبیین و طبقه‌بندی اهداف تربیتی در کلام امام علی (ع) بر اساس یک الگوی تلفیقی و منسجم است. پژوهش حاضر با روش توصیفی — تحلیلی و از طریق مطالعه کتابخانه‌ای و تحلیل مفهومی متون علوی انجام شد. داده‌ها از منابع معتبر شامل نهج‌البلاغه، غررالحکم، تحف‌العقول و سایر منابع روایی مرتبط استخراج و تحلیل شدند. یافته‌ها نشان داد که اهداف تربیت در اندیشه علوی در قالب پنج ساحت اصلی قابل سازمان‌دهی هستند: اهداف معرفتی و عقلانی، اهداف اخلاقی و شخصیتی، اهداف عاطفی و معنوی، اهداف اجتماعی و مدنی، و اهداف عبادی و الهی. در ساحت معرفتی، بصیرت، خودشناسی، تفکر و تعقل جایگاه محوری دارند. در ساحت اخلاقی، تقوا، عدالت، صبر، خودمهارگری و کرامت انسانی از مهم‌ترین اهداف به شمار می‌روند. در بعد عاطفی و معنوی، اخلاص، توکل، امید و آرامش درونی مورد تأکید قرار گرفته‌اند. همچنین مسئولیت‌پذیری اجتماعی، خدمت به مردم، رعایت حقوق دیگران و عدالت‌خواهی به عنوان اهداف اجتماعی تربیت مطرح هستند. در نهایت، عبودیت آگاهانه و قرب الهی به عنوان غایت نهایی تربیت معرفی می‌شوند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که اهداف تربیتی در کلام امام علی (ع) دارای ساختاری هماهنگ و درهم‌تنیده هستند و هیچ‌یک از ابعاد عقلانی، اخلاقی، معنوی و اجتماعی به صورت مستقل از یکدیگر قابل فهم نیستند. الگوی تلفیقی ارائه‌شده می‌تواند چارچوبی نظری برای طراحی برنامه‌های تربیتی در خانواده، مدرسه و سایر نهادهای آموزشی فراهم آورد.

کلیدواژه‌گان: امام علی (ع)، اهداف تربیت، طبقه‌بندی تلفیقی، نهج‌البلاغه، تربیت اسلامی، تربیت اخلاقی، تربیت معنوی

شیوه استناددهی: میرصمدی اشکلنی، ربابه، قنبری، بخشعلی، و انصاریان، فهیمه. (۱۴۰۴). اهداف تربیت براساس طبقه‌بندی تلفیقی در کلام امام علی (ع). *شریعت، فلسفه و اخلاق*، ۳(۵)، ۱۶-۱.

تاریخ ارسال: ۱۱ خرداد ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۱ مهر ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۸ مهر ۱۴۰۴

تاریخ چاپ: ۱ دی ۱۴۰۴

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

Educational Objectives Based on an Integrated Classification in the Sayings of Imam Ali (AS)

1. Robabeh Mirsamadi Eshkelani: PhD Student, Department of Educational Sciences, Ct.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran
2. Bakhshali Ghanbari*: Department of Philosophy-Religions and Mysticism, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran
3. Fahimeh Ansarian: Department of Education and Counseling, Ct.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

*Corresponding Author's Email: Bak.Qanbary@iauctb.ac.ir

Abstract

Education in Islamic thought is a purposeful process aimed at developing all dimensions of human existence and guiding individuals toward personal and social perfection. Among Islamic sources, the sayings of Imam Ali (AS) occupy a distinctive position due to their comprehensiveness and profound educational insights. The purpose of this study was to identify and classify educational objectives in the teachings of Imam Ali (AS) through an integrated and systematic framework. The study employed a descriptive-analytical approach based on library research and conceptual analysis of Alawi texts. Data were collected from authoritative sources, including Nahj al-Balagha, Ghurar al-Hikam, Tuhaf al-Uqul, and related traditions, and were examined through qualitative analysis. The findings revealed that educational objectives in Alawi thought can be organized into five major domains: cognitive-rational objectives, moral-personal objectives, affective-spiritual objectives, social-civic objectives, and devotional-divine objectives. Within the cognitive domain, insight, self-knowledge, reflection, and rational thinking occupy a central place. The moral domain emphasizes piety, justice, patience, self-control, and human dignity as essential educational goals. The affective-spiritual domain includes sincerity, trust in God, hope, and inner tranquility. Social responsibility, service to others, respect for rights, and commitment to justice emerge as key social objectives. Finally, conscious servitude and proximity to God are identified as the ultimate aims of education. The results indicate that educational objectives in the words of Imam Ali (AS) form an interconnected and coherent system in which rational, moral, spiritual, and social dimensions are inseparable. The proposed integrated classification provides a comprehensive theoretical framework for understanding Alawi educational thought and offers valuable implications for educational planning in families, schools, and broader educational institutions.

Keywords: *Imam Ali (AS), Educational Objectives, Integrated Classification, Nahj al-Balagha, Islamic Education, Moral Education, Spiritual Education*

How to cite: Mirsamadi Eshkelani, R., Ghanbari, B., & Ansarian, F. (2025). Educational Objectives Based on an Integrated Classification in the Sayings of Imam Ali (AS), *Sharia, Philosophy and Ethics*, 3(5), 1-16.

Submit Date: 01 June 2025

Revise Date: 23 September 2025

Accept Date: 30 September 2025

Publish Date: 22 December 2025

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

Educational objectives occupy a foundational position in every philosophy of education because they determine the meaning of human development, the direction of pedagogical action, and the criteria by which educational success is evaluated. In Islamic educational thought, objectives cannot be reduced to the transmission of knowledge, behavioral conformity, or social adaptation; rather, they are rooted in a comprehensive view of the human being as rational, moral, spiritual, social, and God-oriented. The sayings of Imam Ali (AS), especially as reflected in *Nahj al-Balagha* and related hadith collections, provide a rich conceptual basis for reconstructing such a multidimensional theory of educational aims. In this framework, education is not a mechanical process of instruction but a purposeful movement toward insight, moral self-governance, justice, dignity, and conscious servitude to God (1). Previous discussions of Islamic education have emphasized that educational objectives must be understood in connection with anthropology, ontology, epistemology, and value theory, since any statement about what education should achieve presupposes an answer to what the human being is and what human perfection means (2). Accordingly, the present study addresses the need for an integrated classification of educational objectives in the words of Imam Ali (AS), because many existing accounts treat these aims separately as cognitive, moral, religious, or social goals, whereas the Alawi educational vision presents them as interconnected dimensions of one coherent formative system (5, 6).

The main problem examined in this article is the conceptual dispersion of educational objectives in studies of Islamic and Alawi education. Although various studies have discussed moral education, spiritual education, social education, and the principles of education in *Nahj al-Balagha*, fewer attempts have organized the aims of education in Imam Ali's words through an integrated classificatory model. The theoretical assumption of this article is that the educational objectives in Alawi thought should be read as a unified hierarchy, beginning with the ultimate aim of conscious servitude and divine proximity, continuing through intermediate aims such as rational growth, moral refinement, spiritual orientation, and social responsibility, and finally appearing in operational aims such as self-knowledge, justice, patience, sincerity, consultation, service, and respect for rights. This interpretation is consistent with Islamic educational theorists who distinguish between final, intermediate, and practical objectives and warn against reducing education either to external behavior or to abstract ideals without practical translation (12, 19). It is also supported by the Alawi emphasis on reason, insight, self-discipline, and accountability, as Imam Ali (AS) repeatedly calls the human being to reflection, self-examination, avoidance of heedlessness, recognition of worldly deception, and orientation toward the final destiny of life (8). Therefore, the objective of this article is to extract, explain, and classify educational aims in Imam Ali's words through an integrated model that connects cognitive-rational, moral-personal, affective-spiritual, social-civic, and devotional-divine dimensions.

The study adopts a qualitative, descriptive-analytical, and conceptual approach based on the interpretation of Alawi texts and relevant Islamic educational literature. The primary textual foundation consists of *Nahj al-Balagha*, *Ghurar al-Hikam wa Durar al-Kalim*, *Tuhaf al-Uqul*, *Al-Kafi*, *Bihar al-Anwar*, and *Mizan al-Hikmah*, while the secondary framework is supported by contemporary works on Islamic education, Alawi educational principles, moral education, spiritual education, and social education (9, 13, 14, 20, 25). The analysis proceeds by identifying educational concepts in Imam Ali's words, grouping them according to their dominant educational function, and then reconstructing their internal relations within a unified hierarchy of aims. Conceptual analysis was used to clarify terms such as reason, insight, piety, dignity, justice, sincerity, service, and servitude, while interpretive synthesis was used to show how these terms operate together as elements of one educational system. The article also draws on Raghīb al-Isfahani's semantic analysis of key Qur'anic concepts to show that Islamic educational language is value-laden and teleological, not merely

descriptive (7). This method makes it possible to avoid both atomistic citation of isolated sayings and overly general theological claims; instead, the study reconstructs the educational logic implicit in the Alawi corpus and presents it as a structured model of educational objectives.

The findings show that the first major domain of educational objectives in Imam Ali's words is the cognitive-rational domain, centered on insight, self-knowledge, reflection, discernment, and awakening from heedlessness. In Alawi thought, reason is not merely an intellectual faculty for problem-solving but a moral and existential guide that enables the human being to distinguish truth from falsehood, lasting good from transient pleasure, and responsible action from impulsive desire (4). The second domain is the moral-personal domain, which includes piety, patience, forbearance, courage, humility, justice, self-control, honesty, and human dignity. These virtues are not external ornaments but stable dispositions that form the personality of the educated human being (15). The third domain is the affective-spiritual domain, which includes sincerity, hope, trust in God, love of truth, inner peace, and the regulation of emotions in accordance with divine satisfaction. In this regard, Alawi education does not suppress emotion but disciplines and elevates it so that love, fear, hope, anger, and desire become aligned with reason, morality, and faith (11). These three domains together define the inward structure of the educated person: a person who knows, judges, restrains, loves, hopes, and acts with inner direction.

The findings further indicate that the fourth major domain is the social-civic domain, which includes justice, respect for human rights, consultation, cooperation, service to people, responsibility toward the weak, and participation in the correction of social life. Imam Ali's educational vision does not produce a withdrawn individual concerned only with private salvation; rather, it forms a socially responsible human being whose inner piety appears in public justice and whose spirituality is tested in relation to others (16, 17). The fifth domain is the devotional-divine domain, which gives final orientation to all other domains. Conscious servitude, divine proximity, God-centered intention, and righteous action form the ultimate horizon of education in Alawi thought (18). The integrated model proposed in this article therefore places divine proximity and conscious servitude at the highest level, followed by four intermediate aims: rational growth, moral refinement, spiritual formation, and social responsibility. These are then translated into operational aims such as self-knowledge, insight, piety, justice, sincerity, patience, dignity, consultation, service, and observance of rights. This structure corresponds to studies that identify the close relation between principles, objectives, and methods in *Nahj al-Balagha*, since Alawi methods of education—such as admonition, reflection, mercy, dignity-based guidance, and rational awakening—are meaningful only when connected to these objectives (21, 23, 24).

In conclusion, the article demonstrates that the educational objectives in the words of Imam Ali (AS) form a coherent and integrated system rather than a scattered collection of moral recommendations. The proposed classification shows that Alawi education seeks to form a human being who is intellectually awake, morally disciplined, spiritually oriented, socially responsible, and consciously devoted to God. Its central advantage is that it prevents reductionism: knowledge without morality becomes dangerous, morality without insight becomes fragile, spirituality without justice becomes incomplete, social responsibility without divine orientation becomes unstable, and worship without ethics and reason becomes superficial. The integrated classification therefore provides a useful framework for contemporary educational theory, family education, school curricula, and moral-spiritual formation. It suggests that any educational system inspired by Alawi thought must attend simultaneously to the mind, heart, will, conduct, society, and ultimate purpose of life. Such a model can guide educators toward a form of education that does not merely produce informed or disciplined individuals, but cultivates dignified, insightful, just, responsible, and God-oriented human beings.

تربیت در هر نظام فکری، پیش از آنکه مجموعه‌ای از روش‌ها، برنامه‌ها و تکنیک‌های اجرایی باشد، بر نوعی غایت‌شناسی استوار است؛ زیرا هیچ کنش تربیتی بدون تصور پیشینی از مقصد انسان، معنای رشد، معیار کمال و نسبت فرد با جامعه و جهان شکل نمی‌گیرد. در فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، هدف تربیت صرفاً انتقال دانش، انضباط رفتاری یا سازگاری اجتماعی نیست، بلکه فرایندی است برای شکوفاسازی استعدادهای انسانی در مسیر عقلانیت، اخلاق، معنویت و بندگی آگاهانه. از این منظر، هرگونه بحث درباره اهداف تربیت باید از سطح فهرست‌سازی فضایل یا مهارت‌ها فراتر رود و به پرسش بنیادین درباره انسان مطلوب، زندگی مطلوب و جامعه مطلوب پاسخ دهد. اندیشه تربیتی امام علی (ع) از این جهت اهمیت ویژه‌ای دارد که در آن تربیت نه به صورت یک حوزه جدا از حیات انسانی، بلکه در پیوندی عمیق با معرفت، اخلاق، عدالت، کرامت، مسئولیت و عبودیت فهم می‌شود. نهج‌البلاغه و دیگر کلمات منسوب به امام علی (ع) نشان می‌دهند که تربیت انسان در منظومه علوی، فرایندی چندساحتی است که هم عقل را مخاطب قرار می‌دهد، هم دل را، هم اراده را، هم رفتار اجتماعی را و هم جهت‌گیری نهایی انسان در برابر خداوند را (1). از این رو، بررسی اهداف تربیت در کلام امام علی (ع) می‌تواند به بازسازی یک نظام غایت‌شناختی کمک کند که در آن رشد فردی و تعالی اجتماعی، ایمان و عقلانیت، آزادی درونی و مسئولیت بیرونی، و خودسازی و جامعه‌سازی در برابر یکدیگر قرار نمی‌گیرند، بلکه اجزای یک طرح تربیتی واحد به شمار می‌آیند.

در ادبیات تعلیم و تربیت اسلامی، هدف تربیت معمولاً با مفاهیمی چون قرب الهی، عبودیت، حیات طیبه، تزکیه، تهذیب نفس، رشد عقلانی، عدالت‌خواهی و تحقق کرامت انسانی توضیح داده شده است. باقری، در بازخوانی تربیت اسلامی، بر این نکته تأکید می‌کند که تربیت اسلامی نمی‌تواند تنها به انتقال گزاره‌های دینی یا شکل‌دهی رفتارهای ظاهری فروکاسته شود، بلکه باید در نسبت با تحول درونی انسان، فهم آگاهانه، انتخاب مسئولانه و پرورش توان داور اخلاقی تبیین گردد (2). مطهری نیز تربیت را فرایندی برای فعلیت‌بخشی به استعدادهای انسان می‌داند و نشان می‌دهد که در نگاه اسلامی، انسان موجودی تک‌بعدی نیست که بتوان او را صرفاً با آموزش ذهنی یا تربیت رفتاری به کمال رساند، بلکه حقیقت انسانی در پیوند عقل، اراده، فطرت، ایمان و اخلاق تحقق می‌یابد (3). بر همین اساس، اگر اهداف تربیت در کلام امام علی (ع) بررسی شود، باید این اهداف را در ساختاری تلفیقی فهم کرد؛ زیرا کلام علوی همواره از یک سو بر تعقل، بصیرت و شناخت تأکید دارد، از سوی دیگر تقوا، عدالت، حلم و کرامت را بنیاد شخصیت می‌داند، و از سوی دیگر، بندگی خداوند و مسئولیت اجتماعی را غایت و جهت حرکت انسان معرفی می‌کند (4).

مسئله اصلی در بسیاری از پژوهش‌های مربوط به تربیت اسلامی آن است که اهداف تربیتی گاه به صورت پراکنده، غیرطبقه‌بندی‌شده یا صرفاً بر اساس یک ساحت خاص گزارش می‌شوند. برخی پژوهش‌ها اهداف تربیت اسلامی را بیشتر در قلمرو اخلاق فردی می‌بینند، برخی دیگر بر تربیت دینی و عبادی تمرکز می‌کنند، برخی بر عقلانیت و تفکر، و برخی بر جامعه‌پذیری و مسئولیت اجتماعی. این رویکردها هرچند هر یک بخشی از حقیقت تربیت اسلامی را آشکار می‌کنند، اما هنگامی که به تنهایی مبنای تحلیل قرار گیرند، از جامعیت منظومه علوی فاصله می‌گیرند. اعرافی و همکاران، در بحث از اهداف تربیت از دیدگاه اسلام، نشان داده‌اند که هدف‌های تربیتی در اندیشه اسلامی دارای مراتب، سطوح و قلمروهای گوناگون‌اند و نمی‌توان آنها را بدون توجه به رابطه اهداف نهایی، اهداف میانی و اهداف رفتاری تحلیل کرد (5). از سوی دیگر، حیدری و همکاران با تأکید بر پیوند اصول، اهداف و روش‌ها در نهج‌البلاغه، نشان می‌دهند که در کلام امام علی (ع)، اهداف تربیتی از روش‌های تربیتی جدا نیستند،

بلکه هر روش تربیتی زمانی معنا دارد که در خدمت غایت‌هایی همچون عقلانیت، اخلاق، عدالت و خودمهارگری قرار گیرد (۶). بنابراین، ضرورت دارد اهداف تربیت در کلام امام علی (ع) نه به صورت فهرستی منفصل، بلکه در قالب یک طبقه‌بندی تلفیقی بازخوانی شوند.

طبقه‌بندی تلفیقی اهداف تربیت به این معناست که هدف‌های تربیتی بر اساس یک معیار واحد و محدود طبقه‌بندی نشوند، بلکه پیوند ساحت‌های وجودی انسان، مراتب رشد، قلمروهای عمل و جهت‌گیری نهایی حیات انسانی در کنار یکدیگر دیده شود. در چنین طبقه‌بندی‌ای، اهداف معرفتی و عقلانی، اهداف اخلاقی و شخصیتی، اهداف عاطفی و معنوی، اهداف اجتماعی و مدنی، و اهداف عبادی و الهی به عنوان اجزای متمایز اما مرتبط یک منظومه واحد فهم می‌شوند. این نگرش با مبانی انسان‌شناختی اسلامی سازگار است؛ زیرا انسان در اندیشه اسلامی موجودی دارای عقل، فطرت، اراده، عاطفه، بدن، اجتماع‌پذیری و استعداد قرب الهی است. راغب اصفهانی در تحلیل مفاهیم قرآنی، نشان می‌دهد که واژگانی مانند عقل، قلب، نفس، فلاح و رشد تنها مفاهیم لغوی نیستند، بلکه حامل نوعی جهان‌بینی تربیتی‌اند که در آن کمال انسان با هدایت، معرفت، عمل صالح و جهت‌گیری الهی پیوند می‌خورد (۷). از این منظر، طبقه‌بندی تلفیقی اهداف تربیت در کلام امام علی (ع) باید بتواند میان بعد شناختی انسان، بعد اخلاقی، بعد عاطفی، بعد اجتماعی و بعد عبادی او نسبت برقرار کند.

اهمیت بازخوانی کلام امام علی (ع) در حوزه اهداف تربیت از آن‌روست که ایشان در جایگاه امام، مربی، حاکم، معلم اخلاق، مفسر قرآن و الگوی زیست عادلانه، تصویری جامع از انسان تربیت‌یافته ارائه می‌کند. در نهج‌البلاغه، انسان مطلوب کسی است که اهل تفکر، عبرت، شناخت نفس، تقوا، عدالت، صبر، صدق، وفای به عهد، تواضع، مسئولیت‌پذیری، خدمت به خلق و بندگی خداوند است (۸). در غررالحکم نیز مجموعه گسترده‌ای از حکمت‌ها درباره عقل، علم، اخلاق، عمل، دنیا، آخرت، دوستی، عدالت، خودسازی و مسئولیت اجتماعی آمده است که می‌تواند مبنایی غنی برای استخراج اهداف تربیتی فراهم آورد (۹). همچنین شرح خوانساری بر غررالحکم، با توضیح مفاهیم اخلاقی و تربیتی، نشان می‌دهد که بسیاری از عبارات کوتاه امام علی (ع) واجد لایه‌های عمیق انسان‌شناختی و تربیتی‌اند و می‌توان از آنها برای تبیین ساختار هدفمند تربیت استفاده کرد (۱۰). این غنا سبب می‌شود که کلام علوی برای تدوین الگوی اهداف تربیت، نه تنها منبعی دینی و اخلاقی، بلکه منبعی فلسفی، اجتماعی و انسان‌شناختی نیز باشد.

از سوی دیگر، بررسی اهداف تربیت در کلام امام علی (ع) برای شرایط معاصر نیز اهمیت دارد. نظام‌های آموزشی امروز با بحران‌هایی چون ضعف هویت، کاهش مسئولیت‌پذیری، غلبه آموزش حافظه‌محور، شکاف میان دانش و اخلاق، فردگرایی افراطی، کاهش معنویت، و ضعف پیوند میان مدرسه، خانواده و جامعه روبه‌رو هستند. در چنین وضعی، بازگشت به اندیشه تربیتی امام علی (ع) نباید به معنای بازتولید صوری مفاهیم گذشته باشد، بلکه باید به صورت بازخوانی علمی و مسئله‌محور انجام گیرد. دلشاد تهرانی در تحلیل اصول تربیت در نهج‌البلاغه، بر این نکته تأکید می‌کند که تربیت علوی بر مهر، کرامت، رفق، عدالت و اصلاح درونی استوار است و با تحقیر، اجبار، خشونت و ظاهرگرایی ناسازگار است (۱۱). همین نکته نشان می‌دهد که اهداف تربیتی در منظومه علوی، تنها نتایج نهایی نیستند، بلکه جهت‌دهنده به شیوه تعامل مربی با متربی نیز هستند. وقتی هدف تربیت، کرامت، بصیرت و بندگی آگاهانه باشد، روش تربیت نیز باید کریمانه، عقلانی، اقناعی و عدالت‌محور باشد.

بنابراین، این مقاله با تمرکز بر اهداف تربیت بر اساس طبقه‌بندی تلفیقی در کلام امام علی (ع) می‌کوشد ساختاری منسجم برای فهم اهداف تربیتی علوی ارائه دهد. مسئله مقاله آن است که اهداف تربیت در کلام امام علی (ع) چگونه می‌توانند در قالب یک طبقه‌بندی تلفیقی سامان یابند و این طبقه‌بندی چه تصویری از انسان تربیت‌یافته و جامعه مطلوب ارائه می‌کند. هدف مقاله، استخراج، تبیین و سامان‌دهی اهداف تربیتی در کلام امام علی (ع) بر اساس طبقه‌بندی تلفیقی و نشان دادن نسبت میان اهداف معرفتی، اخلاقی، عاطفی، اجتماعی و الهی است.

مبانی نظری و چارچوب طبقه‌بندی تلفیقی اهداف تربیت

بحث از اهداف تربیت بدون تبیین مبانی نظری آن، به فهرستی پراکنده از مطلوب‌ها و ارزش‌ها تبدیل می‌شود. هدف تربیتی در معنای دقیق خود، بیانگر آن وضعیتی است که فرایند تربیت باید انسان را به سوی آن سوق دهد؛ اما این وضعیت مطلوب، وابسته به نوع نگاه به انسان، جهان، معرفت، ارزش، جامعه و خداوند است. در فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، هدف تربیت از مبانی انسان‌شناختی، هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و ارزش‌شناختی جدا نیست. اگر انسان موجودی صرفاً طبیعی و زیستی فرض شود، اهداف تربیت نیز به سازگاری، مهارت، بقا و کارآمدی محدود می‌شود؛ اما اگر انسان دارای فطرت، عقل، اختیار، مسئولیت اخلاقی و استعداد قرب الهی دانسته شود، اهداف تربیت نیز قلمروی وسیع‌تر می‌یابد. مصباح یزدی در بحث فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، بر این نکته تأکید می‌کند که هدف نهایی تربیت اسلامی باید با کمال نهایی انسان و نسبت او با خداوند تعریف شود و اهداف جزئی و میانی نیز باید در امتداد آن غایت نهایی سامان یابند (12). بنابراین، طبقه‌بندی اهداف تربیت در کلام امام علی (ع) زمانی روشمند خواهد بود که نسبت اهداف جزئی با غایت نهایی روشن شود و هر هدف در جایگاه مناسب خود قرار گیرد.

در اندیشه علوی، انسان موجودی است که هم توان صعود دارد و هم امکان سقوط؛ هم ظرفیت فرشته‌خویی در او هست و هم خطر اسارت در خواهش‌های نفسانی. امام علی (ع) در نهج‌البلاغه بارها انسان را به شناخت نفس، مراقبت از دل، محاسبه اعمال، پرهیز از غفلت، توجه به مرگ، عبرت از تاریخ و مسئولیت در برابر خداوند فرا می‌خواند (1). این نگاه نشان می‌دهد که هدف تربیت، تنها افزودن اطلاعات به ذهن انسان نیست، بلکه بیدار کردن او نسبت به حقیقت خویش و جهت دادن به اراده او در مسیر خیر است. ج. افاری (afari) در تفسیر نهج‌البلاغه، بارها بر این جنبه تأکید کرده است که کلام امام علی (ع) انسان را موجودی آزاد، مسئول، آگاه و در حال شدن می‌بیند و به همین دلیل تربیت علوی به جای آنکه صرفاً به اطاعت بیرونی بسنده کند، به بیداری درونی و فهم مسئولانه اهمیت می‌دهد (4). چنین مبانی برای طبقه‌بندی اهداف تربیت اهمیت بنیادین دارد، زیرا نشان می‌دهد که هدف‌های معرفتی، اخلاقی و معنوی در منظومه علوی از یکدیگر جدا نیستند.

یکی از مبانی مهم در طبقه‌بندی تلفیقی اهداف تربیت، تمایز میان هدف نهایی، اهداف واسطه‌ای و اهداف عملیاتی است. هدف نهایی، مقصد غایی تربیت را بیان می‌کند؛ اهداف واسطه‌ای، مسیرهای اصلی رسیدن به آن مقصد را نشان می‌دهند؛ و اهداف عملیاتی، صورت‌های عینی و رفتاری آن اهداف را در زندگی فردی و اجتماعی مشخص می‌کنند. اعرافی و همکاران در تبیین اهداف تربیت از دیدگاه اسلام، به این نکته توجه کرده‌اند که اهداف تربیتی باید در یک نظام سلسله‌مراتبی قرار گیرند تا از خلط میان غایت نهایی و هدف‌های میانی جلوگیری شود (5). در همین راستا، باقری نیز معتقد است که در تربیت اسلامی، اهداف نباید به رفتارهای قابل مشاهده تقلیل یابند؛ زیرا بسیاری از اهداف مهم تربیت، مانند نیت، ایمان، بینش، خودآگاهی و مسئولیت اخلاقی، جنبه درونی دارند و تنها در پیوند با رفتار فهم می‌شوند (2). بنابراین، طبقه‌بندی تلفیقی باید بتواند هم اهداف درونی را در نظر بگیرد و هم آثار بیرونی آنها را نشان دهد.

در کلام امام علی (ع)، هدف نهایی تربیت را می‌توان در مفاهیمی چون عبودیت آگاهانه، قرب الهی، تقوا، رضوان الهی و رستگاری فهم کرد. با این حال، این غایت نهایی به معنای نفی اهداف دنیوی، اجتماعی و عقلانی نیست. در نهج‌البلاغه، دنیا مزرعه آخرت و میدان آزمون انسان است و انسان تربیت‌یافته کسی است که در همین جهان با عقل، عدالت، کار، مسئولیت و اخلاق زندگی می‌کند (8). محمدی ری‌شهری نیز در گردآوری روایات مرتبط با حکمت، عقل، ایمان و اخلاق نشان می‌دهد که سنت اسلامی میان بندگی خداوند و اصلاح زندگی انسانی پیوند برقرار می‌کند و بندگی حقیقی را از مسئولیت عملی جدا نمی‌سازد (13). بر این اساس، اهداف تربیت در منظومه علوی باید هم جهت الهی داشته باشند و هم ترجمان

زمینی و اجتماعی پیدا کنند. تربیت دینی اگر از عقلانیت، عدالت، اخلاق و خدمت جدا شود، به مناسک گرایي سطحی تبدیل می‌شود؛ و تربیت اجتماعی اگر از معنویت و تقوا جدا شود، ممکن است به کارآمدی بی‌جهت یا قدرت‌طلبی تبدیل گردد.

از منظر معرفت‌شناختی، یکی از بنیادهای اصلی اهداف تربیت علوی، بصیرت و تعقل است. امام علی (ع) عقل را معیار تمیز خیر و شر، راهنمای انسان در برابر هواهای نفسانی، و سرمایه اصلی سعادت معرفی می‌کند (9). در این نگاه، تربیت باید به رشد توان فهم، داوری، تشخیص، عبرت‌آموزی و تصمیم‌گیری اخلاقی بینجامد. این هدف معرفتی، تنها به آموزش معلومات دینی یا علمی محدود نیست، بلکه شامل پرورش قدرت تحلیل، شناخت پیامدهای اعمال، فهم نسبت دنیا و آخرت، و تشخیص حق از باطل است. مطهری نیز در بحث تعلیم و تربیت در اسلام، تأکید می‌کند که پرورش عقل از مهم‌ترین اهداف تربیت اسلامی است و ایمان مطلوب اسلامی ایمانی است که با تفکر و آگاهی پیوند داشته باشد، نه با تقلید کورکورانه و عادت بی‌روح (3). بنابراین، در طبقه‌بندی تلفیقی، اهداف معرفتی و عقلانی در جایگاه بنیادی قرار می‌گیرند؛ زیرا بدون آنها اخلاق به عادت، عبادت به صورت، و مسئولیت اجتماعی به تبعیت جمعی تقلیل می‌یابد.

از منظر اخلاقی، هدف تربیت در کلام امام علی (ع) ساختن شخصیتی است که در آن فضایل پایدار شکل گرفته باشند. تقوا، عدالت، صدق، امانت، حلم، صبر، شجاعت، تواضع، عفت، وفای به عهد و خودمهارگری از مهم‌ترین فضایل مورد تأکید در کلام علوی‌اند (14). داوودی، در بررسی تربیت اخلاقی در سیره پیامبر و اهل بیت (ع)، نشان می‌دهد که تربیت اخلاقی در سنت اسلامی دارای سه بعد معرفتی، عاطفی و رفتاری است؛ یعنی انسان باید خوبی را بشناسد، به آن گرایش پیدا کند و در عمل به آن پایبند شود (15). این تحلیل برای طبقه‌بندی اهداف تربیت علوی اهمیت دارد، زیرا نشان می‌دهد که هدف اخلاقی صرفاً دانستن مفاهیم اخلاقی نیست، بلکه تبدیل فضیلت به منش و رفتار است. در نتیجه، اهداف اخلاقی در طبقه‌بندی تلفیقی باید به گونه‌ای توضیح داده شوند که پیوند میان شناخت فضیلت، محبت به فضیلت و عمل فضیلت‌مندانه روشن گردد.

از منظر عاطفی و معنوی، تربیت علوی در پی تنظیم دل و عاطفه انسان در جهت حق است. محبت، خوف، رجاء، توکل، رضا، اخلاص و آرامش قلبی در کلام امام علی (ع) جایگاهی ویژه دارند (1). در این ساحت، هدف تربیت آن است که انسان از عواطف خام و واکنش‌های ناپخته عبور کند و احساسات خود را در پرتو عقل، ایمان و اخلاق سامان دهد. دلشاد تهرانی، در تبیین مکتب مهر در نهج‌البلاغه، نشان می‌دهد که تربیت علوی بر محبت حکیمانه، کرامت‌بخشی و رابطه انسانی سالم میان مربی و متربی استوار است (11). این امر نشان می‌دهد که اهداف عاطفی تنها مربوط به احساسات فردی نیستند، بلکه بر کیفیت رابطه تربیتی نیز اثر می‌گذارند. متربی در منظومه علوی باید بیاموزد که محبت او با حقیقت، خشم او با عدالت، امید او با تلاش، و خوف او با مسئولیت همراه باشد.

از منظر اجتماعی و مدنی، اهداف تربیت در کلام امام علی (ع) به پرورش انسانی محدود نمی‌شود که تنها در خلوت خود اهل عبادت و اخلاق باشد، بلکه انسان تربیت‌یافته باید در جامعه نیز عادل، مسئول، خیرخواه، مشورت‌پذیر، حق‌مدار و خدمتگزار باشد. نامه‌ها و خطبه‌های امام علی (ع)، به‌ویژه در موضوع حکومت، عدالت، حقوق مردم، مسئولیت کارگزاران، رعایت محرومان و پرهیز از ظلم، نشان می‌دهند که تربیت علوی دارای بعد اجتماعی نیرومندی است (8). بهشتی و افخمی اردکانی در بررسی مبانی و اصول تربیت اجتماعی در نهج‌البلاغه، بر این نکته تأکید کرده‌اند که جامعه‌پذیری در اندیشه علوی به معنای انطباق منفعلانه با جامعه نیست، بلکه به معنای مسئولیت‌پذیری اخلاقی در برابر دیگران و اصلاح روابط اجتماعی بر مبنای حق و عدالت است (16). اناری‌نژاد نیز در تحلیل تربیت اجتماعی از منظر نهج‌البلاغه، نشان می‌دهد که اهداف اجتماعی تربیت علوی شامل تعاون، احترام، عدالت، نصیحت، خیرخواهی و مشارکت مسئولانه است (17). بنابراین، در طبقه‌بندی تلفیقی، اهداف اجتماعی بخشی اصلی از اهداف تربیت‌اند، نه امری فرعی یا صرفاً کاربردی.

بر اساس این مبانی، چارچوب طبقه‌بندی تلفیقی اهداف تربیت در کلام امام علی(ع) را می‌توان در پنج ساحت اصلی سامان داد: ساحت معرفتی و عقلانی، ساحت اخلاقی و شخصیتی، ساحت عاطفی و معنوی، ساحت اجتماعی و مدنی، و ساحت عبادی و الهی. این پنج ساحت در عرض یکدیگر و مستقل از هم نیستند، بلکه رابطه‌ای درهم‌تنیده دارند. هدف معرفتی، زمینه تشخیص حق را فراهم می‌کند؛ هدف اخلاقی، اراده و منش را در مسیر حق تثبیت می‌کند؛ هدف عاطفی، دل و انگیزه را با حق هماهنگ می‌سازد؛ هدف اجتماعی، حق را در روابط انسانی و ساختارهای جمعی جاری می‌کند؛ و هدف عبادی، همه این ساحت‌ها را به غایت نهایی یعنی قرب الهی و بندگی آگاهانه پیوند می‌دهد. یداللهی‌فر و همکاران در بررسی اهداف و اصول تربیت معنوی بر اساس آموزه‌های امام علی(ع)، نشان داده‌اند که معنویت علوی از اخلاق، عقلانیت و مسئولیت جدا نیست، بلکه در دل آنها تحقق می‌یابد (18). بنابراین، طبقه‌بندی تلفیقی، روشی برای جمع کردن ابعاد پراکنده نیست، بلکه تلاشی برای نشان دادن وحدت درونی اهداف تربیت در کلام امام علی(ع) است.

اهداف تربیتی در ساحت فردی

ساحت فردی در اهداف تربیت علوی به معنای تربیت انسان در درون خویش است؛ اما این درون‌گرایی، فردگرایی منزوی نیست، بلکه نقطه آغاز اصلاح اجتماعی و بندگی آگاهانه است. امام علی(ع) تربیت فرد را از بیداری عقل، شناخت نفس، مهار خواهش‌ها، اصلاح نیت، تهذیب اخلاق و جهت‌دهی به اراده آغاز می‌کند. در این نگاه، انسان تا زمانی که خود را نشناسد، جایگاه خود را در عالم درک نکند و نسبت خود را با خداوند، دنیا، مرگ، دیگران و مسئولیت‌های خویش نفهمد، نمی‌تواند به انسان تربیت‌یافته تبدیل شود. در غرالحکم، معرفت نفس از برترین معارف دانسته شده و عقل به عنوان راهنمای انسان در مسیر نجات و کمال معرفی می‌شود (9). این تأکید نشان می‌دهد که نخستین هدف تربیت در ساحت فردی، شکل دادن به آگاهی بنیادین انسان درباره خویش و مسیر زندگی است. انسان تربیت‌یافته در منظومه علوی کسی نیست که تنها از بیرون منظم شده باشد، بلکه کسی است که از درون به مرحله‌ای از بصیرت رسیده باشد و بتواند میان ارزش‌ها و ضد ارزش‌ها، حقیقت و فریب، خیر پایدار و لذت گذرا تمایز بگذارد.

هدف معرفتی و عقلانی در تربیت علوی جایگاهی محوری دارد. امام علی(ع) در نهج‌البلاغه بارها انسان را به اندیشه، عبرت، شناخت پایان کار، پرهیز از غفلت و سنجش اعمال دعوت می‌کند (1). این دعوت نشان می‌دهد که تربیت در نگاه علوی باید قدرت اندیشیدن و تشخیص را در انسان پرورش دهد. بصیرت، در این معنا، صرفاً دانستن اطلاعات نیست، بلکه توان دیدن باطن امور، فهم پیامدها و شناخت جایگاه عمل در سرنوشت انسان است. ج. افاری در تفسیر کلام امام علی(ع) بر این نکته تأکید می‌کند که عقل در نهج‌البلاغه نیرویی زنده برای جهت‌دهی به حیات انسانی است و از همین رو، تربیت عقلانی باید انسان را به مسئولیت، آزادی درونی و انتخاب آگاهانه برساند (4). در این چارچوب، هدف تربیت عقلانی آن است که مرتبی از سطح تقلید، عادت و واکنش‌های شتاب‌زده فراتر رود و بتواند در مواجهه با موقعیت‌های اخلاقی و اجتماعی، داوری سنجیده داشته باشد.

خودشناسی از مهم‌ترین اهداف معرفتی در ساحت فردی است. در کلام امام علی(ع)، شناخت نفس تنها یک تأمل روان‌شناختی نیست، بلکه راهی برای شناخت ظرفیت‌ها، ضعف‌ها، مسئولیت‌ها و مقصد انسان است (10). کسی که خود را نمی‌شناسد، در برابر هواهای نفسانی، فشارهای بیرونی، فریب دنیا و الگوهای نادرست آسیب‌پذیر می‌شود. از این رو، تربیت علوی می‌کوشد انسان را به مراقبت از خویش، محاسبه نفس و توجه به پیامدهای اعمال وادارد. باقری در تبیین تربیت اسلامی، بر این نکته تأکید می‌کند که تربیت باید به شکل‌گیری نوعی خودآگاهی نقادانه منجر شود؛

خودآگاهی‌ای که انسان را از اطاعت کورکورانه، خودفربیی و غفلت نجات دهد (2). این تحلیل با کلام علوی سازگار است، زیرا در منظومه امام علی(ع)، غفلت از خویشتن یکی از سرچشمه‌های انحراف و بیداری نسبت به خویشتن یکی از راه‌های نجات است.

در کنار هدف معرفتی، هدف اخلاقی و شخصیتی در ساحت فردی جایگاهی بنیادین دارد. امام علی(ع) انسان تربیت‌یافته را با فضایل پایدار می‌شناسد، نه صرفاً با ادعاها یا آگاهی‌های نظری. تقوا در این میان جایگاهی مرکزی دارد، زیرا تقوا نیروی درونی مراقبت از خویش در برابر انحراف است. نهج‌البلاغه تقوا را حصار، راهنما، زاد و توشه، و عامل نجات معرفی می‌کند و نشان می‌دهد که بدون تقوا، علم و قدرت نیز می‌توانند در مسیر فساد قرار گیرند (8). مطهری در توضیح تربیت اسلامی بیان می‌کند که تقوا به معنای محدود کردن منفی انسان نیست، بلکه نوعی توانایی درونی برای صیانت از آزادی و شخصیت انسانی است (3). بنابراین، یکی از اهداف اصلی تربیت در کلام امام علی(ع)، پرورش خودکنترلی اخلاقی است؛ خودکنترلی‌ای که انسان را از اسارت لذت‌های زودگذر، خشم، حسد، تکبر، حرص و دنیاطلبی آزاد می‌سازد.

صبر و حلم از دیگر اهداف اخلاقی در تربیت فردی علوی‌اند. در کلام امام علی(ع)، صبر تنها تحمل منفعلانه رنج نیست، بلکه توان پایداری عقلانی در مسیر حق است. حلم نیز به معنای توان کنترل واکنش‌ها، بردباری در برابر خطاها و پرهیز از تصمیم‌گیری‌های شتاب‌زده است (14). این دو فضیلت برای تربیت شخصیت اهمیت فراوان دارند، زیرا انسان بدون صبر و حلم، در برابر دشواری‌ها، ناکامی‌ها و تحریک‌های بیرونی، ثبات اخلاقی خود را از دست می‌دهد. داوودی در بحث تربیت اخلاقی نشان می‌دهد که فضایل اخلاقی هنگامی تربیتی می‌شوند که به صورت ملکه و منش پایدار در آیند، نه اینکه صرفاً در قالب رفتارهای موقت ظاهر شوند (15). بنابراین، هدف تربیت علوی آن نیست که انسان گهگاه رفتار اخلاقی داشته باشد، بلکه آن است که شخصیت او چنان ساخته شود که در موقعیت‌های دشوار نیز فضیلت‌مند بماند.

کرامت انسانی نیز یکی از اهداف مهم ساحت فردی است. در نگاه امام علی(ع)، انسان نباید خود را به پستی، ذلت، دنیاپرستی و اطاعت از خواهش‌های فرومایه بفروشد. کلمات امام علی(ع) درباره عزت نفس، پرهیز از طمع، آزادگی و حفظ شأن انسانی نشان می‌دهند که تربیت باید انسان را به ارزش وجودی خود آگاه سازد (9). دلشاد تهرانی در تحلیل تربیت علوی، کرامت را یکی از بنیادهای رابطه تربیتی می‌داند و معتقد است که انسان تنها در فضایی کریمانه می‌تواند به رشد اصیل برسد (11). این دیدگاه نشان می‌دهد که کرامت هم هدف تربیت است و هم شرط تحقق تربیت. اگر مربی تحقیر شود، ممکن است از بیرون مطیع گردد، اما از درون رشد نمی‌کند. تربیت علوی به دنبال آن است که انسان ارزش خویش را بشناسد و بر اساس این شناخت، از رفتارهای پست و وابستگی‌های ذلیلانه فاصله بگیرد.

عدالت در ساحت فردی نیز پیش از آنکه به ساختارهای اجتماعی مربوط باشد، به تعادل درونی انسان مربوط می‌شود. امام علی(ع) عدالت را در سطح فردی به معنای قرار گرفتن قوای انسان در جایگاه درست، پرهیز از افراط و تفریط، و حاکمیت عقل و حق بر خواهش‌های نفسانی می‌فهمد (4). کسی که در درون خود عادل نیست، نمی‌تواند در جامعه نیز عدالت‌گستر باشد. در این معنا، تربیت فردی باید به توازن میان عقل، عاطفه، میل، اراده و عمل منجر شود. أعرافی و موسوی در بحث تعریف تربیت نشان می‌دهند که تربیت در چارچوب اسلامی با حرکت تکاملی و جهت‌دار انسان پیوند دارد، و این حرکت زمانی درست است که همه ابعاد وجودی انسان در نسبت صحیح با غایت نهایی قرار گیرند (19). از این رو، عدالت درونی یکی از اهداف تلفیقی است که میان عقلانیت، اخلاق و معنویت پیوند ایجاد می‌کند.

هدف عاطفی و معنوی در ساحت فردی، تنظیم احساسات، انگیزه‌ها و دلبستگی‌های انسان بر اساس حقیقت است. امام علی(ع) انسان را به محبت خداوند، اخلاص، امید، خوف، توکل و رضا دعوت می‌کند و در عین حال او را از دلبستگی افراطی به دنیا، غرور، حرص و حسد برحذر می‌دارد (1). این بعد از تربیت نشان می‌دهد که انسان تنها با عقل و اراده ساخته نمی‌شود، بلکه دل او نیز باید تربیت شود. یداللهی‌فر و همکاران در بررسی تربیت معنوی بر اساس آموزه‌های امام علی(ع) تأکید می‌کنند که تربیت معنوی در نهج‌البلاغه با خودسازی، توجه به خدا، اصلاح نیت و جهت‌دهی

به زندگی پیوند دارد (18). بر این اساس، هدف تربیت معنوی آن است که انسان به جای آنکه اسیر هیجان‌های خام باشد، عواطف خود را در مسیر رشد، آرامش، مسئولیت و بندگی سامان دهد.

اخلاص یکی از اهداف محوری در ساحت معنوی است. در تربیت علوی، ارزش عمل تنها به صورت بیرونی آن وابسته نیست، بلکه نیت و جهت درونی عمل نیز اهمیت دارد. انسانی که برای نمایش، شهرت، قدرت یا منفعت عمل می‌کند، از حقیقت تربیت فاصله دارد، حتی اگر عمل او ظاهری پسندیده داشته باشد. کلینی در الکافی روایات فراوانی درباره نیت، ایمان، عقل و عمل آورده است که نشان می‌دهند در سنت اسلامی، عمل تربیتی بدون نیت صالح کامل نیست (20). مصباح یزدی نیز در فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، هدف نهایی تربیت را در پیوند با قرب الهی توضیح می‌دهد و روشن می‌سازد که قرب الهی بدون اصلاح نیت و جهت‌گیری درونی قابل تحقق نیست (12). بنابراین، در طبقه‌بندی تلفیقی، اخلاص هدفی است که ساحت اخلاقی و عبادی را به هم پیوند می‌دهد؛ زیرا عمل اخلاقی زمانی به کمال می‌رسد که برای حق و در مسیر حق انجام گیرد.

هدف دیگر در ساحت فردی، مسئولیت‌پذیری در برابر خویش است. امام علی (ع) انسان را موجودی مسئول می‌داند که باید اعمال خود را بسنجد، فرصت عمر را قدر بداند و از غفلت بپرهیزد (8). این مسئولیت‌پذیری، پایه همه اهداف دیگر است؛ زیرا بدون آن، انسان تربیت را امری بیرونی می‌پندارد و اصلاح خویش را به دیگران واگذار می‌کند. در تحف العقول نیز مجموعه‌ای از توصیه‌های اخلاقی آمده است که انسان را به مراقبت از رفتار، زبان، نیت و روابط خود فرامی‌خواند (14). از این منظر، تربیت علوی در پی آن است که فرد به عامل تربیت خویش تبدیل شود. مربی، خانواده و جامعه نقش مهم دارند، اما نهایت تربیت زمانی محقق می‌شود که انسان خود نسبت به رشد و اصلاح خویش مسئولانه اقدام کند.

برآیند اهداف فردی در کلام امام علی (ع)، شکل‌گیری انسانی بصیر، کریم، متقی، عادل، صبور، مسئول، امیدوار، مخلص و خودفرمان است. چنین انسانی نه تنها از نظر ذهنی آگاه است، بلکه از نظر اخلاقی پایدار، از نظر عاطفی متعادل، و از نظر معنوی جهت‌دار است. سارلی و همکاران در بررسی اصول، اهداف و روش‌های تربیت از دیدگاه امام علی (ع) در نهج البلاغه نشان داده‌اند که اهداف تربیتی علوی همواره با روش‌هایی همچون موعظه، عبرت‌آموزی، تشویق به تفکر، پرهیز از دنیاگرایی و دعوت به فضیلت همراه‌اند (21). این پیوند میان هدف و روش نشان می‌دهد که تربیت فردی در منظومه علوی، پروژه‌ای تدریجی و درونی است. انسان تربیت‌یافته محصول فشار بیرونی نیست، بلکه نتیجه بیداری عقل، تهذیب نفس، تنظیم عاطفه، تقویت اراده و جهت‌گیری الهی است.

اهداف تربیتی در ساحت اجتماعی و الهی و ارائه الگوی تلفیقی

تربیت در کلام امام علی (ع) هرگز به اصلاح فرد در خلوت شخصی محدود نمی‌شود. انسان در نگاه علوی موجودی اجتماعی است و کمال او در نسبت با دیگران، جامعه، حکومت، عدالت، حقوق مردم و مسئولیت جمعی آشکار می‌شود. از این رو، اهداف تربیت اجتماعی در منظومه علوی جایگاهی اساسی دارند. امام علی (ع) در نامه‌ها و خطبه‌های خود، به‌ویژه در خطاب به کارگزاران و مردم، تصویری از انسان اجتماعی مطلوب ارائه می‌کند؛ انسانی که نسبت به حق دیگران حساس است، از ظلم پرهیز می‌کند، در برابر محرومان مسئولیت دارد، اهل مشورت است، از تکبر دوری می‌جوید و خیر عمومی را بر منفعت شخصی مقدم می‌دارد (1). این رویکرد نشان می‌دهد که تربیت علوی، تربیت انسان برای زندگی مسئولانه در جامعه است. اگر تربیت فردی به بصیرت و خودمهارگری می‌انجامد، تربیت اجتماعی باید این بصیرت و خودمهارگری را در روابط انسانی، مناسبات اقتصادی، رفتار سیاسی و تعاملات روزمره جاری سازد.

عدالت اجتماعی یکی از مهم‌ترین اهداف تربیت در ساحت اجتماعی است. امام علی (ع) عدالت را نه یک شعار سیاسی، بلکه معیار سلامت فرد، جامعه و حکومت می‌داند. در نهج البلاغه، عدالت با حق‌مداری، رعایت مساوات، پرهیز از تبعیض، حمایت از ضعیفان و مقابله با ستم پیوند خورده

است (۸). بهشتی و افخمی اردکانی در تبیین تربیت اجتماعی در نهج البلاغه، نشان می‌دهند که تربیت اجتماعی علوی بر اصل حق‌محوری و عدالت‌گرایی استوار است و متربی باید بیاموزد که زندگی اجتماعی بدون رعایت حقوق دیگران به فساد و گسست منتهی می‌شود (۱۶). بنابراین، هدف تربیت اجتماعی آن است که عدالت از یک مفهوم نظری به حساسیت اخلاقی و کنش عملی تبدیل شود. انسان تربیت‌یافته در مکتب علوی نه تنها از ظلم کردن پرهیز می‌کند، بلکه نسبت به ظلم ساختاری، تبعیض، محرومیت و تحقیر دیگران نیز بی‌تفاوت نمی‌ماند.

احترام به حقوق دیگران از دیگر اهداف اصلی تربیت اجتماعی است. امام علی (ع) در نامه به مالک اشتر، مردم را یا برادر دینی یا همانند در آفرینش معرفی می‌کند و این تعبیر، بنیانی عمیق برای کرامت انسانی و مسئولیت اجتماعی فراهم می‌سازد (۱). چنین نگاهی به انسان، تربیت را از مرزهای گروه‌گرایی، تعصب و خودمحوری فراتر می‌برد. اناری‌نژاد در تحلیل تربیت اجتماعی از منظر نهج البلاغه نشان می‌دهد که احترام، خیرخواهی، تعاون و رعایت حقوق متقابل از ارکان جامعه‌پذیری علوی است (۱۷). بر این اساس، هدف تربیت اجتماعی آن است که فرد بیاموزد دیگران ابزار منافع او نیستند، بلکه صاحبان حق و کرامت‌اند. این نگرش می‌تواند در خانواده، مدرسه، سازمان و جامعه، روابطی انسانی‌تر و عادلانه‌تر ایجاد کند.

مشارکت و مشورت نیز از اهداف مهم تربیت اجتماعی در کلام امام علی (ع) است. مشورت در نگاه علوی تنها تکنیکی برای تصمیم‌گیری بهتر نیست، بلکه نشانه تواضع، عقلانیت جمعی، احترام به دیگران و پذیرش محدودیت فهم فردی است. در غررالحکم، مشورت با عقل، دوراندیشی و پرهیز از استبداد رأی پیوند یافته است (۹). حیدری و همکاران در تحلیل اهداف و روش‌های تربیت در نهج البلاغه نشان داده‌اند که روش‌های تربیتی امام علی (ع) بر بیدارسازی عقل و مشارکت فعال انسان استوار است، نه بر تحمیل و سلطه یک‌سویه (۶). از این رو، هدف تربیت اجتماعی آن است که فرد بتواند در فرایندهای جمعی به صورت مسئولانه مشارکت کند، رأی دیگران را بشنود، نقد را بپذیرد و تصمیم‌های خود را بر اساس خرد جمعی و حق‌محوری اصلاح کند.

خدمت به مردم نیز در منظومه علوی یک هدف تربیتی مهم است. انسان تربیت‌یافته در کلام امام علی (ع) تنها در پی نجات فردی خود نیست، بلکه نسبت به رنج و نیاز دیگران احساس تکلیف می‌کند. این مسئولیت اجتماعی در نهج البلاغه به‌ویژه در توصیه به کارگزاران، یتیمان، فقیران، محرومان و طبقات آسیب‌پذیر آشکار است (۸). محمدی‌ری‌شهری در میزان‌الحکمه، مجموعه‌ای از روایات درباره خدمت، تعاون، خیرخواهی و مسئولیت نسبت به مؤمنان و انسان‌ها گرد آورده است که نشان می‌دهد در سنت اسلامی، ایمان حقیقی با بی‌تفاوتی اجتماعی سازگار نیست (۱۳). بنابراین، تربیت اجتماعی باید حس مسئولیت نسبت به خیر عمومی را در انسان پرورش دهد. این هدف در روزگار معاصر می‌تواند در قالب مسئولیت شهروندی، مشارکت اجتماعی، عدالت آموزشی، خدمت داوطلبانه و دفاع از کرامت انسان‌ها بازتفسیر شود.

در کنار ساحت اجتماعی، ساحت الهی و عبادی در اهداف تربیت علوی جایگاه نهایی و جهت‌دهنده دارد. اگر اهداف معرفتی، اخلاقی، عاطفی و اجتماعی، ابعاد گوناگون رشد انسان را نشان می‌دهند، اهداف عبادی و الهی جهت‌نهایی این رشد را تعیین می‌کنند. در کلام امام علی (ع)، عبادت صرفاً مجموعه‌ای از اعمال ظاهری نیست، بلکه نسبت آگاهانه، عاشقانه و مسئولانه انسان با خداوند است. امام علی (ع) عبادت آزادگان را برتر از عبادت تاجران و بردگان می‌داند و این تقسیم‌بندی نشان می‌دهد که هدف تربیت عبادی، رساندن انسان به بندگی آگاهانه و آزادانه است (۴). کلینی نیز در الکافی، عقل، ایمان و عبادت را در پیوندی عمیق مطرح می‌کند و نشان می‌دهد که عبادت مطلوب بدون معرفت و نیت صحیح به کمال نمی‌رسد (۲۰). بنابراین، در طبقه‌بندی تلفیقی، عبودیت نه در برابر عقلانیت و اخلاق، بلکه در رأس و جهت‌دهنده آنها قرار می‌گیرد.

قرب الهی را می‌توان هدف نهایی تربیت در منظومه علوی دانست، اما این قرب نباید به معنایی صرفاً عرفانی و جدا از زندگی فهم شود. قرب الهی در کلام امام علی (ع) از مسیر تقوا، عدالت، خدمت، اخلاص، علم، عمل صالح و اصلاح نفس می‌گذرد (۱). مصباح یزدی در فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی تأکید می‌کند که همه اهداف جزئی تربیت باید در نهایت به کمال نهایی انسان، یعنی قرب به خداوند، بازگردند (۱۲). یداللهی‌فر و همکاران

نیز نشان داده‌اند که تربیت معنوی در آموزه‌های امام علی(ع) با خودسازی و مسئولیت اخلاقی پیوند دارد و نمی‌توان آن را به تجربه درونی بی‌ارتباط با عمل اجتماعی تقلیل داد (18). بنابراین، قرب الهی در الگوی تلفیقی به معنای وحدت‌بخشی به همه ابعاد تربیت است؛ یعنی عقل برای حق، اخلاق برای رضای خدا، عاطفه در مسیر محبت الهی، و جامعه‌سازی در جهت عدالت و کرامت انسانی قرار گیرد.

حیات طیبه نیز می‌تواند به عنوان یکی از صورت‌های جامع هدف تربیت علوی فهم شود. حیات طیبه، زندگی‌ای است که در آن ایمان، عمل صالح، آرامش، کرامت، عدالت، معنا و مسئولیت با یکدیگر جمع می‌شوند. هرچند این تعبیر قرآنی است، اما کلام امام علی(ع) در نهج‌البلاغه تفسیر عملی چنین حیاتی را عرضه می‌کند؛ حیاتی که در آن دنیا ابزار رشد است، قدرت وسیله خدمت است، علم با عمل همراه است، و عبادت با عدالت و اخلاق پیوند دارد (8). راغب اصفهانی در توضیح مفاهیم قرآنی مرتبط با رشد، فلاح و حیات، نشان می‌دهد که زندگی مطلوب در منطق دینی صرفاً زیستن طبیعی نیست، بلکه زیستن در مسیر کمال و هدایت است (7). بنابراین، حیات طیبه می‌تواند حلقه اتصال میان هدف نهایی و اهداف میانی باشد؛ زیرا هم جنبه فردی دارد، هم اجتماعی، هم اخلاقی و هم الهی.

بر اساس تحلیل‌های پیش گفته، الگوی تلفیقی اهداف تربیت در کلام امام علی(ع) را می‌توان به صورت یک ساختار چندلایه توضیح داد. در بالاترین سطح، هدف نهایی تربیت، قرب الهی و عبودیت آگاهانه است. این هدف، جهت‌نمایی همه کوشش‌های تربیتی را تعیین می‌کند. در سطح میانی، چهار هدف کلان قرار می‌گیرند: رشد عقلانی، رشد اخلاقی، رشد معنوی و رشد اجتماعی. رشد عقلانی انسان را به بصیرت، تفکر، خودشناسی و تشخیص حق می‌رساند؛ رشد اخلاقی او را به تقوا، عدالت، صبر، حلم، کرامت و خودمهارگری مجهز می‌کند؛ رشد معنوی دل او را با اخلاص، توکل، محبت الهی، امید و آرامش سامان می‌دهد؛ و رشد اجتماعی او را به رعایت حقوق دیگران، عدالت‌خواهی، خدمت، مشورت و مسئولیت جمعی هدایت می‌کند. این ساختار با دیدگاه اعرافی و همکاران درباره سلسله‌مراتب اهداف تربیت اسلامی سازگار است (5) و با تحلیل گک hanbari از نظام تربیتی نهج‌البلاغه نیز همخوانی دارد که در آن تربیت علوی به صورت نظامی پیوسته از مبانی، اصول، اهداف و روش‌ها فهم می‌شود (22). در سطح عملیاتی، این اهداف کلان به رفتارها و شایستگی‌های مشخص تبدیل می‌شوند. در بعد عقلانی، تربی باید اهل پرسش، تفکر، عبرت‌آموزی، تحلیل و تصمیم‌گیری آگاهانه باشد. در بعد اخلاقی، باید صداقت، امانت، وفای به عهد، کنترل خشم، تواضع، انصاف و استقامت را در رفتار نشان دهد. در بعد عاطفی و معنوی، باید امید، آرامش، محبت، اخلاص و توکل را در زندگی تجربه کند. در بعد اجتماعی، باید مسئولیت‌پذیر، عدالت‌خواه، مشارکت‌جو، خدمتگزار و حق‌مدار باشد. در بعد عبادی، باید عبادت را نه عادت و اجبار، بلکه رابطه‌ای آگاهانه با خداوند بداند. حسنی در بررسی روش‌های تربیت اسلامی در پرتو قرآن و نهج‌البلاغه نشان می‌دهد که روش‌های تربیتی دینی زمانی اثربخش‌اند که بتوانند میان شناخت، گرایش و عمل پیوند برقرار کنند (23). از این رو، اهداف عملیاتی در الگوی تلفیقی نباید صرفاً به رفتارهای قابل سنجش بیرونی محدود شوند، بلکه باید نشانه‌هایی از تحول شناختی، عاطفی و اخلاقی را نیز دربرگیرند.

مزیت این الگوی تلفیقی آن است که از یک‌جانبه‌نگری پرهیز می‌کند. اگر اهداف تربیت تنها معرفتی تعریف شوند، انسان دانا اما فاقد تعهد اخلاقی پرورش می‌یابد. اگر تنها اخلاقی تعریف شوند، ممکن است اخلاق به مجموعه‌ای از توصیه‌های بی‌پشتوانه معرفتی تبدیل شود. اگر تنها معنوی تعریف شوند، خطر فاصله گرفتن از مسئولیت اجتماعی پدید می‌آید. اگر تنها اجتماعی تعریف شوند، امکان گم شدن غایت الهی و معنوی وجود دارد. و اگر تنها عبادی تعریف شوند، ممکن است عبادت از عقل، عدالت و اخلاق جدا شود. الگوی تلفیقی نشان می‌دهد که در کلام امام علی(ع)، هیچ‌یک از این ساحت‌ها به تنهایی کافی نیستند. آلاوی‌زاده شیرازی در بحث تربیت اسلامی از دیدگاه امام علی(ع) بر جامعیت آموزه‌های علوی تأکید می‌کند و نشان می‌دهد که تربیت در این نگاه، هم فرد را می‌سازد و هم جامعه را، هم دل را پرورش می‌دهد و هم عقل را، هم اخلاق را

تقویت می‌کند و هم جهت الهی زندگی را روشن می‌سازد (24). بنابراین، طبقه‌بندی تلفیقی نه یک تقسیم‌بندی صوری، بلکه بازتابی از ساختار جامع تربیت علوی است.

نتیجه‌گیری

بررسی اهداف تربیت بر اساس طبقه‌بندی تلفیقی در کلام امام علی (ع) نشان داد که نظام تربیتی علوی دارای ساختاری جامع، چندلایه و درونی‌پیوسته است. در این نظام، تربیت تنها به انتقال دانش، اصلاح رفتار، تقویت مناسک یا جامعه‌پذیری محدود نمی‌شود، بلکه فرایندی برای ساختن انسان در همه ابعاد وجودی اوست. انسان مطلوب در این منظومه، انسانی است که می‌اندیشد، حق را تشخیص می‌دهد، نفس خود را می‌شناسد، بر خواسته‌های خویش مسلط است، به کرامت انسانی خود و دیگران آگاه است، در روابط اجتماعی عادل و مسئول عمل می‌کند، و همه این ساحت‌ها را در جهت بندگی آگاهانه و قرب الهی سامان می‌دهد. از این رو، اهداف تربیت در کلام امام علی (ع) را نمی‌توان در قالب یک ساحت منفرد توضیح داد، بلکه باید آنها را در شبکه‌ای از اهداف معرفتی، اخلاقی، عاطفی، اجتماعی و الهی تحلیل کرد.

طبقه‌بندی تلفیقی پیشنهادی در این مقاله نشان داد که هدف نهایی تربیت در اندیشه علوی، عبودیت آگاهانه و قرب الهی است، اما این هدف نهایی از مسیر رشد عقلانی، تهذیب اخلاقی، تعالی معنوی و مسئولیت اجتماعی تحقق می‌یابد. بنابراین، اهداف واسطه‌ای تربیت شامل بصیرت، خودشناسی، تفکر، تقوا، عدالت، صبر، کرامت، اخلاص، توکل، محبت، خدمت، مشورت، رعایت حقوق دیگران و مشارکت اجتماعی است. این اهداف در کنار یکدیگر تصویری از انسان تربیت‌یافته ارائه می‌دهند که نه منزوی و صرفاً درون‌گراست، نه صرفاً اجتماعی و بی‌جهت، نه فقط دانا و فاقد اخلاق، و نه فقط متعبد بدون عقلانیت. انسان تربیت‌یافته در مکتب علوی، انسانی متعادل، آگاه، مسئول، اخلاقی، معنوی و عدالت‌خواه است.

یکی از نتایج مهم این تحلیل آن است که در کلام امام علی (ع)، هدف و روش تربیت از یکدیگر جدا نیستند. اگر هدف تربیت کرامت، بصیرت و خودفرمانی اخلاقی باشد، روش تربیت نیز باید بر احترام، عقلانیت، محبت، عدالت، موعظه حکیمانه و زمینه‌سازی برای انتخاب آگاهانه استوار باشد. بر این اساس، تربیت علوی با تحقیر، اجبار، سلطه‌گری، ظاهرگرایی و تربیت صرفاً انضباطی سازگار نیست. مربی در این الگو وظیفه ندارد مرتبی را به اطاعت مکانیکی وادارد، بلکه باید زمینه‌ای فراهم کند که مرتبی حقیقت را بشناسد، به خیر گرایش یابد، اراده خود را تقویت کند و مسئولانه عمل کند. این نکته برای خانواده، مدرسه و نظام آموزشی معاصر اهمیت فراوان دارد؛ زیرا بسیاری از ناکامی‌های تربیتی از جدایی میان اهداف اعلام‌شده و روش‌های به کاررفته ناشی می‌شود.

الگوی تلفیقی اهداف تربیت در کلام امام علی (ع) همچنین می‌تواند راهنمایی برای بازنگری در برنامه‌های تربیتی و آموزشی باشد. اگر نظام آموزشی تنها بر آموزش شناختی و موفقیت تحصیلی تمرکز کند، بخش مهمی از رسالت تربیتی خود را از دست می‌دهد. اگر خانواده تنها بر کنترل رفتاری تأکید کند، بدون آنکه به رشد عقلانی، عاطفی و اخلاقی فرزند توجه کند، به تربیتی سطحی و ناپایدار می‌رسد. اگر نهادهای اجتماعی تنها کارآمدی و مهارت را هدف بگیرند، اما عدالت، کرامت، معنویت و مسئولیت را نادیده بگیرند، انسان‌هایی توانمند اما بی‌جهت پرورش خواهند داد. بر اساس الگوی علوی، تربیت باید همزمان به عقل، دل، اراده، اخلاق، رابطه اجتماعی و جهت الهی زندگی توجه کند.

برآیند نهایی مقاله آن است که طبقه‌بندی تلفیقی، رویکردی مناسب برای فهم اهداف تربیت در کلام امام علی (ع) است؛ زیرا این رویکرد می‌تواند جامعیت و وحدت درونی اندیشه علوی را آشکار سازد. این طبقه‌بندی نشان می‌دهد که اهداف تربیت، اجزایی پراکنده و مستقل نیستند، بلکه هر یک دیگری را کامل می‌کند. بصیرت بدون تقوا خطرناک است؛ تقوا بدون معرفت ممکن است سطحی شود؛ معنویت بدون عدالت ناقص است؛ عدالت بدون خودسازی پایدار نمی‌ماند؛ و عبادت بدون اخلاق و مسئولیت اجتماعی از حقیقت خود فاصله می‌گیرد. بنابراین، تربیت علوی طرحی

برای ساختن انسان کامل در افق امکان انسانی است؛ انسانی که در خویشتن بیدار، در اخلاق استوار، در جامعه مسئول، و در برابر خداوند بنده‌ای آگاه و آزاد است.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Sharif al-Radi Mia-H. Nahj al-Balagha. Muhammad Dashti ed. Qom: Amir al-Mu'minin Cultural and Research Institute; 2003.
2. Bagheri K. A Second Look at Islamic Education: An Inquiry for Developing the Theoretical Framework of Islamic Education. Tehran: Madreseh; 2016.
3. Motahhari M. Education and Training in Islam. Tehran: Sadra; 2011.
4. Jafari MT. Translation and Commentary of Nahj al-Balagha. Tehran: Islamic Culture Publishing; 1997.
5. Araf A, Beheshti M, Faqih AN, Abu Jafari M. Educational Objectives from the Perspective of Islam. Tehran: SAMT; 2007.
6. Heidari N, Yadollahifar MJ, Shams H. An Analytical Explanation of Education from the Perspective of Principles, Objectives, and Methods in Nahj al-Balagha. Research and Studies in Islamic Sciences. 2022;4(39).
7. Raghīb al-Isfahani HiM. Mufradat Alfaz al-Qur'an. Beirut: Dar al-Qalam; 1992.
8. Sharif al-Radi Mia-H. Nahj al-Balagha. Muhammad Dashti ed. Qom: Mashreqayn; 2000.
9. Amidi Aa-WiM. Ghurar al-Hikam wa Durar al-Kalim. Qom: Islamic Propagation Office; 1987.
10. Khansari J. Commentary on Ghurar al-Hikam wa Durar al-Kalim. Tehran: University of Tehran Press; 1987.
11. Delshad Tehrani M. The School of Affection: Principles of Education in Nahj al-Balagha. 3 ed. Tehran: Darya; 2009.
12. Misbah Yazdi MT. Philosophy of Islamic Education. Tehran: Madreseh; 2011.
13. Mohammad Reyshahri M. Mizan al-Hikmah. Hamidreza Sheikhī ed. Qom: Dar al-Hadith; 2002.
14. Ibn Shu'bah al-Harrani HiA. Tuhaf al-Uqul. Qom: Society of Seminary Teachers; 1984.
15. Davoodi M. The Educational Conduct of the Prophet and the Ahl al-Bayt: Volume 3, Moral Education. Qom: Research Institute of Hawzah and University; 2010.
16. Beheshti S, Afkhami Ardakani MA. Explaining the Foundations and Principles of Social Education in Nahj al-Balagha. Islamic Education. 2007;2(4):7-39.
17. Anarinejad A. Social Education from the Perspective of Nahj al-Balagha. Islamic Education. 2007;2(4):163-90.
18. Yadollahifar MJ, Faqih A, Seifi M, Yousefzadeh MR, Nateghi F. Objectives and Principles of Spiritual Education Based on Imam Ali's Teachings in Nahj al-Balagha. Nahj al-Balagha Research Journal. 2018;6(24):105-20.
19. Araf A, Mousavi SN. Definition of Education and Its Application to Philosophical Motion 2012. 7-28 p.
20. Kulayni MiYq. Al-Kafi. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah; 1987.
21. Sarli Z, Mohammadi N, Molaei B, editors. Principles, Objectives, and Methods of Education from Imam Ali's Perspective in Nahj al-Balagha 2017.
22. Ghanbari B. The Educational System of Nahj al-Balagha: Noushenakht; 2020.

23. Hasani SME. Methods of Islamic Education in the Light of the Qur'an and Nahj al-Balagha. Humanities. 2005;14(57):144-60.
24. Alavizadeh Shirazi S. Islamic Education from the Perspective of Imam Ali. New Approaches in Islamic Studies. 2021(8).
25. Majlisi MB. Bihar al-Anwar. Beirut: Mu'assasat al-Wafa; 1983.